

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра „История на България“

Петя Димитрова Павлова

АВТОРЕФЕРАТ

на
дисертационен труд на тема:

ТУРЦИЯ В БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИКА 1989 – 2004 г.

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“
в област на висше образование 2. Хуманитарни науки
Професионално направление 2.2. История и археология
Научна специалност История на България (Съвременна българска история)

Научен ръководител: проф. д-р Евгения Калинова

София, 2025 г.

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита от катедра „История на България“ към Историческия факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на заседание от 10 юни 2025 г.

Дисертацията се състои от: заглавна страница, съдържание, увод, четири глави, заключение и библиография – общо 498 страници.

Съдържание

I. Обща характеристика на дисертационния труд.....	3
II. Съдържание на дисертационния труд.....	9
III. Справка за научните приноси на изследването.....	23
IV. Публикации по темата на дисертационния труд.....	24

I. Обща характеристика на дисертационния труд

Република Турция винаги е заемала съществена роля в хода на българската история. Нейното геополитическо разположение обуславя значимостта ѝ, а сложното наследство в отношенията между двете страни прави тяхното познаване особено важно за позитивното развитие на контактите в бъдеще. Това превръща изследванията за мястото на Турция в българската политика и запълването на „белите полета“ в българската историография полезни не само за историческата наука, но и за съвременната българска дипломация.

Българо-турските отношения за последния век са изпъстрени с епизоди както на успехи, така и на дълбоки кризи. Проучването и анализирането и на едните, и на другите е важно както за разбирането на съвременните процеси в отношенията между двете държави, така и за намирането на „най-верен тон“ в общуването между тях. Това ще позволи формулирането на адекватни изводи, а оттам и на правилна дългосрочна визия на българската държава за отношенията ѝ с нейната южна съседка.

Дисертацията си поставя за цел да проучи и анализира мястото на Турция в българската политика в най-ново време, като по този начин надгради както в хронологичен, така и в тематичен план вече постигнатото в българската историография. Долна хронологическа граница на изследването е края на 1989 г., когато отношенията между двете държави достигат своята най-ниска точка. Това се случва в резултат на асимилационната политика на комунистическия режим в България към българските турци (т.нар. „възродителен процес“), която в крайна сметка става една от причините за свалянето на Тодор Живков от власт на 10 ноември 1989 г. и последвалия крах на социализма. Горната хронологическа граница на дисертацията е свързана с присъединяването на българската страна към НАТО през 2004 г. и превръщането на България и Турция в съюзници в рамките на Алианса. Този момент от техните отношения официално затвърждава постигнатия напредък в сближаването между двете страни през годините на Прехода и дава начало на изграждане на партньорството на нова база. С него завършва процесът по промяната на мястото на Турция в българската политика – от „заплаха“ за нейната сигурност тя постепенно се превръща в „съюзник“, с висок потенциал за стратегическо сътрудничество.

Дисертацията има за цел да проследи събитията, които имат съществено значение за формирането на отношението на България към Турция и политическата линия, която следва в контактите си с нея. Предмет на проучването са както политическите отношения между двете страни, така и военните, икономическите и културни връзки. Този подход е избран, понеже създава възможност за цялостен анализ и оценка за мястото на Турция в политиката на България в периода 1989 – 2004 г. и позволява да се търси отговор доколко спорните въпроси между двете държави и съществуващото в края на 1989 г. недоверие към турската страна оказват негативно въздействие върху развитието на сътрудничеството.

Използваните методи в изследването са: ситуационен анализ, чрез който ще се изследва ролята на външните и вътрешните фактори за изграждане на политиката на българската държава към Турция; съпоставителен анализ на научни, документални и Интернет източници за отношенията между двете страни през разглеждания период; анализ на архивни документи и изследвания, свързани с предмета на дисертацията; функционален анализ за проследяване ролята на различните институции в развитието на контактите между България и Турция; геополитически анализ и исторически анализ. При анализирането водещи са принципите за обективност и причинно-следствен детерминизъм.

Структурата на дисертацията е изградена на базата на проблемно-хронологичен подход. Тя включва четири глави, увод и заключение. Първата главата е разделена на четири параграфа. Първият разглежда мястото и значението на българските турци като важен фактор за нормализирането и развитието на българо-турските отношения. Тя е разделена на две подтеми, които обръщат специално внимание на съдбата на българските турци на територията на България и на изселниците-български турци на територията на Турция. Вторият параграф представя основните моменти в политическите контакти между двете страни. В него са обособени отделни подтеми, разглеждащи последователно нормализирането на политическите контакти на държавни равнище, контактите между местните власти в България и Турция, подписването на Договора за приятелство, добросъседство, сътрудничество и сигурност и последвалото развитие на политическите отношения на държавно равнище, както и политическите контакти по отношение на актуални международни въпроси – разпадането на Югославия и Кипърския въпрос.

Третият параграф разглежда двустранните консулски отношения. В нея са обособени три подтеми, които представят последователно пътя към нормализиране на консулските отношения, тяхната либерализация и конфликтите с представители на турската дипломатическа мисия в България. Четвъртият параграф анализира динамиката на спора по съществуващите имуществени, социални и хуманитарни нерешени въпроси.

Втора глава разглежда отношенията между двете страни в сферата на отбраната и сигурността и в периода 1989–2004 г. Сътрудничеството в тази област е от изключително значение най-напред поради десетилетното военнополитическо противопоставяне между Западния и Източния блок, което неминуемо оказва влияние върху представите на България за Турция, представяйки я като „враг“ и „заплаха“ за националната сигурност. То има голямо значение за България в годините, в които основната цел на страната е нейната успешна интеграция в евроатлантическите структури. Неговата тежест допълнително се засилва от военните действия по границите на двете държави – Персийската криза и войните при разпадането на Югославия.

Главата съдържа пет параграфа. Първият представя основните моменти от сътрудничеството в областта на военните контакти и темпа на промяната в българското отношение към Турция, която все повече излиза от образа на „враг“ и възприемана като важен стратегически партньор. Вторият параграф е посветен на дългогодишния спор за определянето на граничната линия при р. Резовска и между морските пространства на България и Турция, чието решаване има важно значение за намаляване на пограничните инциденти и благоприятства спадането на напрежението между двете страни. Третият параграф разглежда сътрудничеството между българската и турската страна в борбата с незаконния трафик, контрабандата и тероризма, които заплашват сигурността на всяка държава. Четвъртият параграф разглежда сътрудничеството между правосъдните органи на България и Турция, което стои в основата на правовия ред. Петият параграф анализира ролята на кюрдския въпрос в отношенията на България с Турция, поради високата му значимост за Анкара и насилствените методи, използвани и от двете страни в конфликта.

Третата глава анализира двустранното икономическо сътрудничество. Тя е разделена на осем параграфа, разглеждащи различните сектори. Първият параграф разглежда в две отделни подтеми търговското и инвестиционното партньорство между България и Турция. Вторият параграф анализира сътрудничеството в областта на

земеделието и животновъдството. Третият разглежда основните моменти от отношенията между България и Турция в сферата на енергетиката. Четвъртият представя сътрудничеството в областта транспорта, като в отделни подтеми са разгледани отношенията в областта на железопътния транспорт, автомобилния транспорт, който се дели на пътнически и товарни превози, морския транспорт и въздушния транспорт. Петият параграф разглежда основните моменти от сътрудничеството по линия на инфраструктурните проекти, в които участват България и Турция. В нея като отделни подтеми са обособени гранично-контролнопропускателните пунктове, Транспортен коридор № 8 и Транспортен коридор № 4. Шестият параграф анализира отношенията между двете държави в сферата на телекомуникациите. Седмият разглежда сътрудничеството в областта на туризма. Осмият параграф обръща специално внимание на двустранното сътрудничество по линия на Организацията за черноморско икономическо сътрудничество поради нейния специфичен характер и водещата роля и геополитическите стремежи на Турция при създаването ѝ.

Четвърта глава разглежда контактите между България и Турция в сферата на културата, образованието и науката и е разделена на три параграфа. Първият анализира трудния път до подписването на Спогодбата за сътрудничество в областта на културата, образованието и науката, сключена на 4 декември 1997 г. Вторият засяга партньорството в сферата на образованието и науката. Той е разделен на отделни подтеми: училищното образование и изучаването на турски език като майчин в българските училища и обучението по „Религия“ в тях; висшето образование и сътрудничеството между университети в двете страни и идеята за създаване на българо-турско висше учебно заведение. Представени са научните контакти между България и Турция, като се обръща специално внимание на сътрудничеството между националните библиотеки и съвместните инициативи в областта на архивистиката. Третият параграф анализира партньорството между двете държави по линия на културата.

Изследването е осъществено на базата най-вече на архивни документи, съхранявани в Централния държавен архив на Република България (ЦДА), Архива на Министерството на външните работи (АМВНР) и Архива на Администрацията на президента. Поради спецификата на работата с документи, свързани с най-новия период в съвременната история, която се изразява в ограничения достъп до тях, някои от

засегнатите въпроси в дисертацията не намериха своя отговор. Постъпките по Закона за достъп до обществена информация (ЗДОИ) за получаване на документи със специален режим на ползване бяха удовлетворени от Министерството на външните работи и Администрацията на президента, но предоставените документи бяха с ограничен обем и съдържание. Чувствителният характер на част от информацията е сред основните причини за липсата на свободен достъп до пълен обем архивни документи, което не позволява по-задълбочено проучване на част от проблемите, засягащи мястото на Турция в българската политика от 1989 до 2004 г. Същевременно липсата на достъп до турските архиви не позволява да бъде проучена в детайли турската позиция за развитието на отношения с България през периода и да бъде сравнена с българските становища по съответните теми.

В дисертацията освен архивни документи са използвани и други изворови материали като стенограми от заседанията на Народното събрание и VII Велико Народно събрание, протоколи от заседанията на различни работи групи и от тези на Консултативния съвет за национална сигурност към президента на Република България. В изследването е използвана и мемоарна литература (публикуваните спомени на Желю Желев, Димитър Луджев, Иван Костов, Георги Първанов, дипломатите Иван Гарвалов, Петър Воденски и др.), но поради субективния ѝ характер това е правено умерено с цел да се представи гледната точка на участниците в събитията, без тяхното мнение да се приема за „чиста монета“. Периодичният печат е използван въздържано, доколкото той дава представа за начина, по който дадено ключово събитие се възприема от медиите и се предава на широката общественост. Силното политическо противопоставяне, характеризиращо годините на Прехода в България, оказва съществено влияние върху развитието на пресата в страната, която често пъти се използва като арена за целенасочени внушения, пропаганда и изкривяване на поднасяната информация.

Дисертацията стъпва и върху съществуващите достижения на науката по разглежданата тема, поради това следва да се отбележи значителният дисбаланс в научните изследвания върху българо-турските отношения преди и след 10 ноември 1989 г. Той може да обясни с естественото пораждане на по-голям интерес у българските историци към период със значително напрежение между двете държави, засягащ част от българското общество, а именно турската етническа общност в страната.

Значително по-ограничен е броят на публикациите, посветени на българо-турските отношения в годините след 1989 г. и липсва цялостно монографично изследване, разглеждащо двустранните отношения. Отделни аспекти от контактите между двете държави са анализирани в монографии и книги, посветени на други теми. В спектъра на двустранните отношения в годините на Прехода вниманието на историците най-често е насочено към промените в политиката на българската държава към българските турци, която дават съществен тласък на нормализирането на контактите с Турция. Публикации по тази тема имат Валери Стоянов, Искра Баева, Евгения Калинова, Михаил Груев и Алексей Калъонски, Надежда Жечкова, Ибрахим Ялъмов и др. В някои от изследванията върху външната политика на България намират място и други аспекти на двустранните отношения. Така например Никола Аврейски, в своята монография за съвременната външна политика на страната, засяга както политиката на двете държави към българските турци и потенциалните рискове от засилването на турското влияние върху тях, така и икономическите контакти. Христо Проданов също разглежда съвременните българо-турски отношения през призмата не само на политическото, но и на икономическото и културното им измерение. Важно място сред публикациите заемат изследванията на Боряна Бужашка върху имуществените, социалните и хуманитарните въпроси между България и Турция. Достъпните публикации на турски учени по проблемите на българо-турските отношения след 1989 г. са по-малко – сред тях заслужават внимание напр. изследванията на B. Demirtaş-Coşkun и H. Memisoglu.

II. Съдържание на дисертационния труд

Първата глава на дисертацията разглежда развитието на политическите отношения между България и Турция. След 10 ноември 1989 г. пред България стоят редица задачи като либерализация на икономиката и демократизация на общественото-политическия живот. Този процес има висока икономическа цена, а необходимостта от дълбоки реформи в законодателството провокират силно вътрешнополитическо напрежение. В международен план българската държава е поставена пред задачата да създаде стратегически партньорства със западните държави и да „изчисти“ образа си на най-верен съветски сателит. Така страната започва контактите си с Турция при сложни вътрешно- и външнополитически условия.

За турската държава изходната позиция за диалога е различна. Тя се ръководи от Тургут Йозал, който провежда успешна либерализация на турската икономика и активна външна политика, целяща да позиционира страната като регионален лидер в новия световен ред след края на Студената война. Турция е с нараснало самочувствие и възможности да провежда активна и настъпателна външна политика. Това, в съчетание с обективните фактори като по-голяма територия, население и икономически ресурси, формират съществен дисбаланс между тежестта на българската и турската държава на международната сцена и в преговорите между тях и предимството е на страната на Турция. Едва в началото на новото хилядолетие се наблюдава нарастване на тежестта на България в преговорите поради напредъка ѝ в процеса на интеграция в Европейския съюз.

През разглеждания период от 1989 до 2004 г. отношенията между двете страни се развиват възходящо, като основен стимул за това е промяната в политиката на българската държава към българските турци и благоприятният международен контекст. Управляващите в България провеждат последователна политика за възстановяване на правата на българските граждани от турски произход. За нуждата от извършването на такива реформи съществува единодушие сред политическите сили, поради което и линията се следва от всички правителства, без значение от партийната им окраска, въпреки че съществуват известни противоречия между тях относно мащаба на реформите. Тази политика на България веднага дава отражение върху българо-турските преговори и

въпросът за състоянието на българските турци отпада от тях. Това освобождава напрежението и позволява воденето на открит диалог по широк спектър от теми.

За „размразяването“ на отношенията важна роля изиграва и решението на Анкара поради настъпилите промени в България да не поставя в хода на преговорите предишните си искания за признаване на „турско национално малцинство“ на българска територия и за подписване на изселническа спогодба. Това обаче не означава, че турската държава спира да се интересува от положението на мюсюлманите в България. Може да се предположи, че това решение на Турция е взето вследствие и на неотстъпчивостта на българските правителства по тези въпроси, без значение от тяхната политическа окраска.

Инициативността за нормализирането на контактите между двете страни в тези първи месеци след падането на Тодор Живков принадлежи на българската държава, а турската държава заема по-скоро изчаквателна позиция, докато процесите по демократизация в България се задълбочат. Въпреки това, при преговорите и двете делегации проявяват желание за подобряване на контактите, придържайки се към въпросите от взаимен интерес като сътрудничеството в областта на икономиката и военното дело, а чувствителните теми за двете страни са споменавани внимателно.

В периода 1989–2004 г. българо-турските политически отношения на държавно ниво достигат значително развитие и придобиват характер на приятелски и добросъседски, повишавайки доверието на България към своя южен съсед. Показателно за това е решението на първия български министър на външните работи – Бойко Димитров, след 10 ноември 1989 г. да направи първата си официална среща с чуждестранен представител, след като е заел поста, именно с турския посланик Ялчън Орал.

Разширява се кръгът на дискутираните при преговори и официални посещения въпроси, а нарастващото доверие между двете държави стимулира увеличаване на контактите на държавните ръководители на България и Турция. Двете държави обсъждат редица международни проблеми, като мненията им невинаги съвпадат, но това не повлиява негативно на цялостните им отношения. Все по-голямо значение в двустранните разговори придобиват българските турци, които са се изселили на турска територия в годините на „възродителния процес“. Причината е в необходимостта България и Турция да уредят въпросите, свързани със социалното осигуряване на тези хора. Местната власт,

особено в пограничните райони, бързо разчита промяната в климата на българо-турските отношения и проявява инициативност за развитие на сътрудничество на областно ниво.

От особено значение за нормализирането на контактите между двете страни е преодоляването на натрупаното напрежение в двустранните консулски отношения в резултат на „възродителния процес“ и изселническата вълна от 1989 г. След свалянето на Т. Живков от власт и промените в България Турция бързо отменя ограниченията и прекратява натиска, налаган върху българските дипломатически представителства на нейна територия.

През разглеждания период от 1989 до 2004 г. консулските отношения между България и Турция се развиват позитивно в посока на намаляване на административните трудности при издаването на визи и цялостното облекчаване на визовия режим. Наблюдава се тенденция в началото на 90-те години българската страна да инициира подобни разговори, а в края на 90-те и началото на новото хилядолетие това да прави Турция. Създава се впечатление, че предстоящото членство на България в Европейския съюз ѝ дава предимство в преговорите по отношение на консулските въпроси за разлика от началото на 90-те години на XX век, когато турската държава е от „силната страна“. В крайна сметка Турция едностранно премахва визите с очакването това да принуди България да направи същото, но в този момент българската държава е заета със синхронизирането на своето законодателство с европейското и отказва такава стъпка.

В сферата на консулските отношения българската държава следи внимателно действията на турските дипломати на нейна територия. През разглеждания период се възникват няколко конфликтни ситуации. Те не водят до криза в отношенията между двете държави, но провокират усещане за недоверие, вкл. и в българското общество. Неговите опасения от вмешателство на Турция във вътрешните работи на страната остават през целия разглеждан период. Те се подхранват и от някои действия на политическата партия „Движение за права и свободи“ през годините, както и от неизменния интерес на турската държава към мюсюлманската общност в страната. Въпреки това, техният интензитет спада благодарение на политическата воля за развитие на двустранните контакти в дух на добросъседство.

Един от най-важните актове, доказващи промяната в българо-турските отношения и затвърждаващи нейната позитивна посока, е Договорът за приятелство, добросъседство,

сътрудничество и сигурност, подписан на 6 май 1992 г. в Анкара от българския министър-председател Филип Димитров и турския – Сюлейман Демирел. Той предвижда развитие на сътрудничество в широк спектър от области и създава механизъм за водене на преговорите по част от спорните въпроси между България и Турция, а именно разрешаването на „имуществените, социалните и хуманитарните въпроси“ в тази последователност. Това е голям успех за българската дипломация, защото тази клауза означава, че Анкара приема да се разглеждат българските имуществени претенции.

Позицията на България по тези въпроси и преди, и след 10 ноември 1989 г., остава непроменена по същество, защото отразява нейния интерес наследниците на бежанците от Източна Тракия да получат справедливо обезщетение за изоставените вследствие на репресиите на турските власти имоти, както и българската държава да възвърне собствеността си върху имотите на Българската екзархия. Поставянето на турските искания за уреждането на социалните въпроси, засягащи изселилите се на нейна територия български турци, след намирането на решение за българските имуществени претенции, задържа интереса на Анкара от воденето на тези преговори. Поради това създаването на този механизъм заслужава висока оценка за професионализма на българските дипломати. Оценката за ролята на българските политици и по-конкретно на правителството на СДС начело с Филип Димитров е по-умерена, защото съществуват архивни документи, както и публикувани мемоари, от които е видно, че има слабости в разбирането на българските претенции и тяхното включване в текста на споразумението. Въпреки това, политическата воля на кабинета на Ф. Димитров да задълбочи отношенията с Турция е тази, която прави възможно подписването на този добър за България договор.

През годините се наблюдава тенденция турската страна да настоява за сключване на спогодба за социално осигуряване преди решаването на имуществените въпроси, но до края на 90-те години българската дипломация отклонява това. Нещо повече, за да засили своята позиция, в средата на 90-те години България решава да постави развитието на сътрудничество с Турция по линия на образованието и културата в зависимост от постигането на споразумение относно екзархийските имоти. Това действително извежда въпроса на преден план, но от друга страна забавя създаването на партньорство в тези сфери. Българската държава няма интерес от активно сътрудничество в тях, тъй като то носи повече ползи за Турция в контекста на нейната амбициозна външната политика,

поради което избирането на този подход на пръв поглед ѝ носи повече ползи, отколкото вреди. Турската държава обаче разполага с инструменти да забавя и възпрепятства материалното поддържане на тези паметници, а без такова те започват да се рушат. Влошено е състоянието на редица от тях, но причина за това са и малките възможности на българската общност в Турция сама да се грижи за тях и липсата на активна и целенасочена подкрепа на българските правителства в това отношение.

Политиката по този комплекс от въпроси показва най-силно разликите в гледните точки на БСП и СДС за пътя на развитие на отношенията с Турция. Правителството на Жан Виденов си поставя за цел решаването на въпроса за собствеността на екзархийските имоти дори с цената на забавяне на темпа на развитие на сътрудничеството. Кабинетът на ОДС с премиер Иван Костов, пред изясняването на статута на имотите на Българската екзархия, избира задълбочаване на партньорството в сферата на културата, образованието и науката и постигане на споразумение за поддържане на културно-историческите паметници на територията на двете страни. Безспорно, София не разполага с достатъчно правни аргументи относно статута на екзархийските имоти, но именно това налага използването на политически инструменти за удовлетворяване на исканията. Липсата на решение относно тяхната собственост на практика означава, че съдбата им е оставена в зависимост от добрите отношения между България и Турция, а историческият опит показва, че при едно тяхно влошаване Анкара не би се поколебала да посегне на българските културно-исторически паметници.

Негативната оценка за действията на кабинета на Ив. Костов по този кръг от въпроси се засилва и от решението му да сключи споразумение, уреждащо социалното осигуряване на българските турци, изселили се от България в края на 80-те години, без преди това да бъде постигнато съгласие за удовлетворяване на българските имуществени претенции. Това е тежко нарушаване в полза на Анкара на баланса между двете държави в преговорите, което е извършено с подписа на българския министър-председател. Отпадането на интереса на турската страна към преговорите по имуществените, социалните и хуманитарните въпроси, след като нейните основни искания са удовлетворени, логично води до спадане на интензитета на преговорите и въпреки последващите опити на някои български политици като президента Г. Първанов, този пакет въпроси остава нерешен и до днес.

Така в периода от 1989 до 2004 г. се наблюдава ясно изразена тенденция десните правителства в държавното управление да търсят по-компромисни решения на съществуващите въпроси между двете страни, което допринася и за по-голямата успеваемост на тези кабинети в подписването на важни договори, развиващи сътрудничеството, докато при правителството на Жан Виденов отношенията са по-скоро в застой. Една част от договорите, подписани от СДС, действително надграждат договорно-правната база и издигат българо-турските отношения на ново равнище, но друга част от тях нарушават българския интерес в двустранните преговори и създават възможности за бъдещи конфликти, тъй като не намират решение на българските претенции към Турция.

Втората глава разглежда отношенията между България и Турция в сферата на сигурността и отбраната. Разпадането на Варшавския договор и цялостната двублоковата система след края на Студената война, както и желанието на българската държава да се присъедини към евроатлантическите структури обуславят интереса на страната от развиването на сътрудничество с Турция в тази сфера. Така българското разбиране за турската страна вече не се гради върху разбирането, че тя е неин враг, а ценен партньор в процеса на интеграция в структурите на НАТО, в чието лице тя вижда своя нов външен гарант за сигурността си.

Първата „стъпка“ за двустранното сътрудничество е направена от правителството на Димитър Попов с подписването на Софийския документ. Тази политика е доразвита в още повече от кабинета на Филип Димитров. Правителството на СДС води активни преговори с Турция за партньорство и подготвянето на договори в сферата на правосъдието и в борбата с нелегалния трафик, като част от тях са подписани при правителството на Любен Берков. Споразумението за сътрудничество във военното обучение и във военнотехническата област, подписани при Димитров и Берков, остават дълго време нератифицирани, поради юридически казус, зад който обаче прозира отпадането на политическата воля тези договори да влязат в сила, най-вече поради някои спорни текстове в тях, които облагодетелстват турската страна. Правителството на БСП и Жан Виденов не се отказва от идеята за развитие на военно сътрудничество с Турция и предлага договарянето на ново рамково споразумение. Турската държава обаче настоява за ратифициране на вече подписаните договори и скоро след встъпването в длъжност на

правителството на Иван Костов парламентът гласува тяхната ратификация и подписва рамков договор за военно сътрудничество с Турция. Това показва, че съществува приемственост между управляващите в София за развиване на отношенията с турската страна в сферата на военното дело. Последователност се наблюдава и в политиката на турската държава, която подписва договори с България както при управлението на Сюлейман Демирел, така и при управлението на Месут Йълмаз, които иначе са конкуренти на политическата сцена.

Наблюдава се тенденция военните отношения между България и Турция през 90-те години на XX век да засягат основно двустранните въпроси, а от края на 90-те години и в първите години от новото хилядолетие техният фокус да бъде върху по-глобални проблеми като борбата с тероризма и нелегалния трафик. Това е породено както от разрешаването на проблемните теми между двете държави и успешния процес по интеграция на България в евроатлантическите структури, така и от събитията на международната сцена.

Важен елемент от разгръщането на сътрудничеството между България и Турция е определянето на граничната линия между тях при устието на р. Резовска. Този въпрос има дългогодишна история и е причина за множество гранични инциденти, които създават напрежение в двустранните отношения. Неговото разрешаване е обсъждано и по времето на Тодор Живков, като са постигнати частични договорености с турската страна.

В периода от 1989 до 1997 г. се провеждат серия от преговори, които целят да завършат този кръг от въпроси, включващ определянето и на границите на морските икономически зони и разпределението на районите за полетна информация. В крайна сметка правителството на Иван Костов подписва споразумението за делимитацията с Турция. Архивните документи съдържат податки за припряност у българските управляващи в лицето на министър-председателя Иван Костов бързо да се стигне до него. Доколко това е плод на благоприятния политически момент или е следствие от натиск върху него е трудно да се каже, тъй като дори за политическите съвременници на събитията преговорите между двамата премиери остават забулени в тайна. Със сигурност обаче този политически натиск създава напрежение между институциите и турската страна полага усилия да се възползва от него и успява. Въпреки това, подписването на

договора решава един спор между двете държави, който дълги години е пораждал напрежение между тях.

Партньорството между министерствата на вътрешните работи, министерствата на правосъдието и граничните власти в периода 1989 – 2004 г. се характеризира с доразвиване и доусъвършенстване на съществуващата договорно-правна база, така че тя да отговаря на съвременните двустранни отношения. Основна заслуга за това имат десните правителства в България на Ф. Димитров и Ив. Костов, които подписват няколко споразумения в тази област. Тяхната ефективност обаче до голяма степен зависи от предприемането на мерки на многостранно ниво, пример за каквото е споразумението между България, Турция и Румъния за борба с тероризма, организираната престъпност и нелегалния трафик.

За турската държава основното изражение на борбата с тероризма засяга основно кюрдския въпрос и действията на кюрдите в други държави, насочени срещу Анкара. Българската дипломация разбира добре чувствителността на Турция по този въпрос и се стреми да не изразява официално позиции, с които да предизвиква нейното недоволство. Въпреки това, тя дава мълчаливо съгласие за създаване на кюрдски организации на българска територия, които според нея развиват културна и просветна дейност, а не са свързани с ПКК, която тя обявява за терористична организация по примера на другите европейски държави. Относно дейността на кюрдите в България се наблюдава тенденция левите и националистически настроените политици и общественици да изразяват пооткрито публичната си подкрепа за каузата на кюрдския народ и нарушенията на правата в Турция. Те също така са настроени по-либерално към провеждането на мероприятия на кюрдите. Това е повод за редица протести от страна на Турция, без това да довежда до промяна в българската политика или да води до сериозна ескалация на напрежението в двустранните отношения.

Така след края на 1989 и до 2004 г. сътрудничество между България и Турция в сферата на сигурността и отбраната е успешно и създава доверие между доскорошните противници, а това благоприятства цялостното развитие на двустранните отношения.

Трета глава разглежда развитието на икономическите отношения между двете държави в периода 1989 – 2004 г. В тях се наблюдава положителна тенденция за

нарастване на партньорството поради съществуващия взаимен интерес на двете страни и подобрения „климат“ между тях.

Първоначалното безспорно негативно влияние оказва „възродителният процес“, поради който Турция въвежда редица ограничителни мерки върху българската държава, които имат и своето икономическо отражение. Това е особено видимо в сферата на търговията, където данните за спада на стокообмена са красноречиви. Поради своя характер някои сектори са по-силно зависими от нивото на политическите контакти от други – напр. в началото на прехода напрежението по българо-турската граница, породено най-вече от изселническата вълна от България към Турция, оказва негативно влияние върху развитието на сътрудничеството по линия на туризма и транспорта заради наложените от турска страна рестриктивни мерки върху движението през ГКПП. Други сектори (напр. земеделието и животновъдството) остават отдалечени от политическите спорове между двете държави, като това се дължи основно на факта, че отношенията в тази сфера са регламентирани на базата на международни стандарти, каквито са напр. действията между двете съседни държави в случай на заразни болести по животните. В някои сфери на икономическите отношения (напр. енергетика и транспорт) успешното реализиране на по-мощни проекти за сътрудничество зависи от повече държави, съответно развитието на сътрудничеството не зависи единствено от двустранните контакти.

През целия разглеждан период търговските отношения се развиват възходящо, като към неговия край двете страни вече имат сключено споразумение за свободна търговия. България запазва положително търговско салдо, чиито стойности обаче не взимат под внимание широко разпространената „куфарна търговия“. Макар българският износ за Турция да е по-голям от турския за България, страната продава основно суровини и продукти с ниска добавена стойност, за разлика от турската държава, която пласира на българския пазар обработени промишлени продукти.

В областта на инвестициите се наблюдава засилен интерес от страна на Турция и редица нейни компании навлизат на българския пазар. Тя участва активно в приватизационния процес в България, но през разглеждания период не се превръща в основен инвеститор за страната, подобно на Германия, Белгия, Италия и Гърция.

Българската страна реализира малко на брой инвестиции в Турция, като първата по-сериозна е едва тази на „Приста ойл“ от 2003 г. Причините за значителния дисбаланс между двете държави в тази сфера се коренят в както по-малките възможности на младата българска бизнес класа, така и по-строгия законодателен режим в Турция. Макар двете държави да подписват договор за защита и насърчаване на инвестициите, той не променя сериозно тази тенденция.

В областта на селското стопанство отношения между България и Турция през разглеждания период се развиват успешно и двете страни актуализират договорно-нормативната база между тях, разгръщайки активно сътрудничество.

Отношенията между България и Турция в сферата на енергетиката се развиват най-динамично от края на 90-те години, когато управлението е поето от кабинета на Иван Костов. Възможностите на двете страни за партньорство в тази сфера не са използвани докрай поради комплекс от фактори. Така напр. договорът за „ток срещу инфраструктура“ първоначално носи потенциала да подпомогне и двете страни в тяхното икономическо развитие: Турция – с недостига на електрическа енергия, а България – с липсата на достатъчно финансови средства за мащабни инфраструктурни проекти. Проблеми от финансово естество и липсата на единодушие относно намирането на стратегически инвеститор стопират изпълнението на спогодбата. По този начин секва и успешната търговия с електроенергия, която двете държави реализират и която надхвърля като обем договорените количества.

Секторът на транспорта се оказва по-силно зависим от политическите въпроси. Най-съществени противоречия двете държави имат в автомобилния и морския транспорт, докато железопътният и въздушният се развиват относително безпроблемно. Проблемите са основно в ущърб на българската държава и са следствие от налагани турски рестрикции. Нарастващият стокообмен и увеличаването на туристическите пътувания обаче изискват от двете държави да развиват контактите си по тази линия.

През разглеждания период от 1989 до 2004 г. отношенията между България и Турция в сферата на телекомуникацията и съобщителната мрежа се развиват без сериозни трудности. Предизвикателство пред тях се явява използването на радиочестотния спектър, което поради неспазването от турската държава на международните договорености в сферата, затруднява приемането на български програми в районите на Североизточна,

Югоизточна България, Източните Родопи и Черноморието. Това обаче не оказва трайно негативно въздействие върху цялостните отношения между двете държави, оставяйки настрана решаването на този казус с години.

Вдигането на „желязната завеса“ и краят на блоковото противопоставяне създават условия за развитие на туристическия сектор в глобален план. В сферата на туризма Турция има значително по-добра позиция на международните пазари от България, което е обективен фактор за неравнопоставеното положение на двете страни. Българската държава е далеч по-заинтересована от сътрудничеството с Турция поради нейния по-голям опит и Турция изразява готовност за обмен и партньорство в обучението на кадри за сектора, но до успешното развитие и предлагане на съвместни туристически продукти няма информация да се достига.

Особено интересна комбинация от категоричния интерес на българската държава да развива икономически отношения с Турция и все още съществуващите опасения у нея от навлизането на турски капитали в страната поради опасения от възможното им използване като инструмент за политическо влияние върху България, е създаването на Организацията за Черноморско икономическо сътрудничество. Българската политика към турската идея за създаване на зона за черноморско икономическо сътрудничество е силно повлияна от нивото на политическите ѝ отношения с Турция и наслоеното недоверие. Двете държави, следвайки своите различни интереси и визии за бъдещето на организацията, често влизат в спорове по редица въпроси. Съществено значение за формирането на структурата и облика на организацията изиграват българската и гръцката позиция, които се противопоставят на желанието на турската страна за по-интегрирано сътрудничество. Въпреки това, България и Турция продължават усилията за развиване на ОЧИС, водени от общия интерес към черноморското икономическо сътрудничество. В крайна сметка договорените постановки удовлетворяват българските искания и българската държава при правителство на СДС начело с Филип Димитров решава да се включи като основателка на инициативата.

Съществуващото в България недоверие към икономическото обвързване с Турция постепенно намалява с годините на прехода поради подобряването на контактите и нарастването на доверието между двете държави. Турция и България имат голяма разлика в ресурсния потенциал, вкл. и по-големи финансови възможности на турската държава в

сравнение с българската, чиято икономика е в процес на преход към въвеждането на пазарните принципи и създаване на частния бизнес и предприемаческа класа. Въпреки това, в българската политика към Турция в сферата на икономиката надделява интересът ѝ от тяхното развитие, макар често да попадат под влияние на нерешените политически въпроси между двете страни.

Четвърта глава разглежда отношенията между България и Турция в сферата на образованието, културата и науката. Те остават слабо развити през разглеждания период поради ниската заинтересованост на българската държава от това.

В началото на 90-те години съществуващото недоверие към Турция, както и ясното разбиране на българската държава за по-големите възможности на Анкара да трупа позитиви от такова сътрудничество, води до пасивност и опити за забавяне на уреждането на договорно-правната рамка от страна на София. В средата на 90-те години, след като България оценява високата заинтересованост на Турция, решава да постави развитието на партньорството в тази сфера в зависимост от постигането на напредък по екзархийските въпроси. Това става причина за застой на партньорството в тази сфера, което е отблокирано с подписването на културна спогодба от правителството на Иван Костов.

Сътрудничеството в сферата на образованието и науката до голяма степен се развива по турска инициатива и на основата на взаимния интерес. Основно значение за неговото разгръщане има правителство на Иван Костов и заявената от него политическа воля. Въпреки това, за българската държава сътрудничеството в тази област с Турция не е от приоритетно значение поради известната турска изостаналост към този момент. Влияние оказва и стремежът на България за интеграция с Европейския съюз и хармонизиране на законодателството. Това е основният приоритет за българската държава в разглеждания период до началото на 2004 г. и тя не предприема действия, които биха могли да създадат пречки пред неговото постигане.

Въпреки политическата воля на правителството на ОДС за цялостно сближаване с Анкара следва да се отбележи, че някои инициативи на турската страна, които са преценени от управляващите като по-скоро вредни за българската страна, са отказани от кабинета на Костов. Такава е идеята за създаване на българо-турски университет.

В областта на образованието особено важен елемент от мястото на Турция в българската политика е процесът по въвеждане на изучаването на турския език като майчин в българските училища. Това е така, от една страна, защото отношенията между двете държави са силно зависими от състоянието на турската общност в България, а от друга страна – защото, поради липсата на подготвени кадри и материали, дава възможност на турската държава да оказва помощ на България чрез предоставянето на учебници и организирането на курсове за учители по турски език.

Въпросът за правото на изучаване на турския като майчин език в българските училища предизвиква сериозна полемика между политическите партии и създава напрежение в районите със смесено население. Въпреки това, българската държава взема умерено решение той да бъде изучаван в свободноизбираема форма при заявен интерес от страна на учениците.

Може да се заключи, че през 90-те години в България е намерен подходящ баланс между обучението по български и турски език като част от процеса за демократизация на обществото и възстановяване на правата на българските турци. Този въпрос е от изключително значение за българската държава, понеже от подходящото му решаване зависи до голяма степен успешната социална интеграция на българските турци, а от нейните резултати зависи и тяхното отношение към Турция.

Сътрудничеството в сферата на културата, макар да се развива позитивно, остава силно зависимо както от финансовите възможности на България и Турция, така и от състоянието на техните политически отношения. Обмените се развиват основно в сферата на музикалното и танцовото изкуство и то – най-вече между непрофесионални артисти, посредством участие в различни международни фестивали.

През целия период инициативата в сферата на образованието и културата за развитие на сътрудничеството принадлежи на турската държава, докато българската страна е по-колеблива поради съществуващото все още в нея недоверие към геополитическите интереси на Анкара, особено предвид съществуването на турско етническо малцинство в страната. Те биват допълнително засилвани от съчетанието между края на Студената война и наслоените настроения спрямо Турция, следствие от негативната пропаганда към нея в годините на социализма поради участието ѝ в Западния блок и управлението на президента Тургут Йозал, който води активна политика с цел

засилване на тежестта на неговата държава на международната сцена. Той се стреми на основата на общото османското минало на региона да повиши ролята на Турция като наследник на Османската империя в създадените след разпадането ѝ държави. Тази политика се осъществява най-вече по линия на мюсюлманското население в тях. Това е и причината за бавното и слабото развитие на сътрудничество в образованието, науката и културата.

За периода 1989 – 2004 г. най-важният елемент в политиката на България към Турция е процесът по изграждане на доверие. Той зависи от двустранните контакти в различни сфери, но най-голямо влияние му оказват отношенията на двете държави към турската етническа общност в България. Намирането на балансиран подход към нея създава възможност за развитие на пълноценно сътрудничество с Анкара. За България Турция има важно геополитическо значение. Тя е държавата с най-голямата военна сила в региона, чиято подкрепа за членството на страната в НАТО остава непреходна през целия период от 1989 до 2004 г., когато и България се присъединява към Алианса. Също така тя е държавата, която, намирайки се на кръстопътя между Европа, Азия и Африка, София припознава като партньор с голям потенциал в сферата на икономиката. Не на последно място, Турция е страната в региона с най-големи амбиции за регионален лидер, вкл. и на политическо ниво, на които и до днес сме свидетели. Всичко това прави разбирането на историческите процеси в двустранните отношения с Анкара важно както за запълване на „белите полета“ в историографията, така и за правилното конструиране на българската политика към Анкара.

III. Справка за научните приноси на изследването

1. Представя на вниманието на българската академична общност политиката на България към Турция в периода 1989 – 2004 г., като детайлно разглежда най-важните събития, които повлияват върху нейното формиране.
2. Изгражда цялостна картина на двустранните отношения, като анализира зависимостта на развитието на сътрудничество в сферата на сигурността и отбраната, икономиката, културата и образованието, от откритите политически въпроси между двете държави.
3. За първи път съпоставя политиките на различните български правителства спрямо Турция и влиянието, което те оказват върху българо-турските контакти.
4. Въвежда за първи път в научен оборот широк кръг непубликувани архивни документи, част от които са декласифицирани по Закона за достъп до обществената информация.

IV. Публикации по темата на дисертационния труд

Павлова, П. България и Турция през последните 30 години. – В: Едно ново начало преди един век. София, 2024, с. 95–102.

Павлова, П. Тургут Йозал начело на Република Турция. – В: Мартенски студентски четения. Том 7, В. Търново, 2022, с. 248–261.

Pavlova, P. Bulgarian Turks influencing Bulgarian-Turkish Relations (1989–1990) . – In: Old and New Insights on the History of Intelligence and Diplomacy in the Balkans (South-east European History, 1). New York, 22 December, 2022, Peter Lang, pp. 283–310.

Павлова, П. Първи стъпки за „разтопяване на ледовете“ между България и Турция 1989–1990 г. – В: Годишна международна научна конференция на ВВВУ „Георги Бенковски“ 2021. Сб. доклади, гр. Долна Митрополия, 2021, с. 312–321.

Павлова, П. Турската политика по Кипърския въпрос (края на XX – началото на XXI век). – В: Европейско културно-историческо наследство. Доклади от XVI Студентски национални четения, Пловдив. 2021, с. 183–199.

Павлова, П. Планът „Анан“ – Кипърският въпрос на „крачка“ от споразумението. – *Времена*, № 20, 2021, с. 103–110.

Павлова, П. Тургут Йозал – реформаторът на турската икономика. – *Анамнеза*, год XV, кн. 4, 2020, с. 50–63.

Павлова, П. Република Турция при управлението на Тургут Йозал. – В: Годишник на факултета по хуманитарни науки, т. 31 А, Шумен, 2020, с. 231–247.